

УДК 801.82:398“16/17”

Л. В. Іваннікова

«ИСТОРИЯ О КОЗАКАХ ЗАПОРОЖСКИХ»
СЕМЕНА МИШЕЦЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО
ДО ВИВЧЕННЯ ФОЛЬКЛОРУ
XVII–XVIII СТОЛІТЬ

У статті висвітлено історію створення та публікації унікальної пам'ятки першої половини XVIII ст., яка вперше в історії української фольклористики стала предметом філологічних студій. Здійснено текстологічне порівняння різних списків, зосереджено увагу на фольклорних та етнографічних матеріалах, записаних С. Мишецьким. Це історичні, міфологічні, топонімічні легенди, ритуальні формули та діалоги. Книга репрезентує усну традицію Запорозжя зазначеного часу. Авторка порівнює записи С. Мишецького із записами фольклористів XIX ст., простежує динаміку функціонування різних фольклорних сюжетів.

Ключові слова: історія української фольклористики, фольклористика Півдня України, усна традиція Запорозжя, динаміка функціонування фольклору.

В статье освещена история создания и публикации уникального памятника первой половины XVIII в., который впервые в истории украинской фольклористики стал предметом филологического изучения. Сделано текстологическое сравнение разных списков, сосредоточено внимание на фольклорных и этнографических материалах, записанных С. Мышецким. Это исторические, мифологические, топонимические легенды, ритуальные формулы и диалоги. Книга репрезентирует устную традицию Запорозжя первой половины XVIII в. Автор сравнивает записи С. Мышецкого с записями фольклористов XIX в., прослеживает динамику функционирования разных фольклорных сюжетов.

Ключевые слова: история украинской фольклористики, фольклористика Юга Украины, устная традиция Запорозжя, динамика функционирования фольклора.

The paper, for the first time in the history of Ukrainian folkloristics, takes as a subject of philological studies the unique monument of the early to mid-XVIIIth century. The authoress shreds light on the history of its creation and publication, carries out the textual comparison of its different handwritten copies, and concentrates her attention on the folkloric and ethnographic materials recorded by S. Myshetskyi. These materials are the historical, mythological and toponymical legends, ritual formulae and dialogues. The book represents the Zaporizhzhia oral tradition of the early to mid-XVIIIth century. The authoress confers the S. Myshetskyi records with the ones made by the XIXth-century folklore students, and traces the dynamics of functioning of various folkloric themes.

Keywords: history of Ukrainian folkloristics, study of folklore on the South of Ukraine, Zaporizhzhia oral tradition, dynamics of folklore functioning.

«История...» С. Мишецького розкриває фольклорну традицію Запорожжя, так би мовити, ізсередини, адже його інформантами здебільшого були представники козацької старшини.

Цей російський князь як військовий інженер працював в Україні в 1733–1744 роках, складав карти Дніпра та плани польових укріплень, фортець, поселень. Протягом 1736–1740 років С. Мишецький перебував на Січі, коли будували фортеці, брав участь у військових походах (зокрема, у 1739 р. – у морському поході).

На Січі С. Мишецький розпочав і 1740 року закінчив свою знамениту працю «История о козаках запорожских». Це один із перших вітчизняних історико-етнографічних нарисів, який характеризується «багатством фактичного матеріалу, безпосередністю свідчень очевидця, який відзначався доброзичливим ставленням до козаків» [11, с. 37].

«История...» була надзвичайно популярною в кінці XVIII – на початку XIX ст., поширювалася в багатьох списках.

Цікаво, що перший видавець праці С. Мишецького О. Бодянський уважав її автором О. Рігельмана, однак у передмові

до свого видання 1847 року зазначив, що таку книгу могла написати людина, яка добре знала життя тих, кого описувала, а описувала достовірно, детально й неупереджено. Це, на його думку, більше, ніж Боплан свого століття [6, с. IV].

Справді, на відміну від Боплана, С. Мишецький знав козацьке життя, як уже зазначалося, зсередини, з погляду самих запорожців. Тож його «Істория...» багата на етнографічні подробиці та фольклорні матеріали, які щедро цитує автор через відсутність писемних джерел. Це, власне, і є усна історія Запорозької Січі, розказана самими козаками. Ось що пише про неї сучасний дослідник цього твору В. Ленченко: «Автор, який не був професійним істориком, прагне об'єктивно, іноді із зворушливою безпосередністю, спираючись на свідчення запорожців та власний досвід, набутий за роки перебування в Січі та на Запорозжі, стисло висвітлити питання походження й історії запорізького козацтва <...>, подає топографічні відомості і характеристики краю, перелічує численні гідроніми, топоніми <...>. Особливою цікавістю й вірогідністю відзначаються описи Січі, її укріплень, будівель, козацьких звичаїв і побуту, торгівлі, ремесел» [11, с. 37].

Щодо усних джерел, то, безперечно, це не є фольклорні наративи в буквальному розумінні слова, а лише переказ російською мовою історичних, топонімічних, міфологічних легенд, вірувань та уявлень про запорожців; усноісторичних наративів; окремих звичаїв та обрядів; спогадів та повідомлень. Тільки в окремих випадках, коли автор наводить репліки запорожців, він передає їх українською мовою в російській транскрипції: «Вы наши паны добрые, треба вам над нами пановать» [6, с. 17]; «Иди, скурвый сыну! Нам бо тебе треба; ты наш батько; будь нам паном!» [6, с. 18]; «Покынь, негодный сын, свое кошевьє! Уже ты кошеваго хлѣба наѣлся!»; «Ты, скурвый сын, нам неспособен!» [6, с. 19]. «Пый, скурвый сыну, злодѣю! Як не будеш пыть, то будем скурвого сына

быть!» «Дай же мы, брате, трохи тебе побьем!» «А за що ж, скурвий сину, горькою тебе поили? Як тебе поить, то треба и быть!» [6, с. 26].

Серед історичних легенд і переказів натрапляємо на легенди про походження козаків взагалі і запорожців зокрема [6, с. 3–4], про Хмельницького і Барабаша та про Івана Сірка [6, с. 6], про те, як запорожці обдурили турецьку сторожу на Дніпрі [6, с. 7], як перемагали турецьке судно [6, с. 8], про Пилипа Орлика [6, с. 10] тощо. В історичних легендах фігурують також постаті отамана Семена, засновника війська козаків, що дав назву урочищу Семенів Ріг при гирлі Бугу, яке згадує ще Боплан в «Описі України» [3, с. 46], короля Стефана Батури (Баторія?), Хмельницького, Барабаша, Івана Сірка, Пилипа Орлика. Поряд із цими текстами, що мають дещо міфологічний відтінок (адже предметом розповіді є віддалені в часі події та особи), С. Мишецький фіксує й цілком реалістичні перекази та оповідання про козацьку раду [6, с. 17–18], вибори кошового та козацької старшини [6, с. 18–19], підготовку до походу [6, с. 20], похорон кошового [6, с. 20], покарання злодія [6, с. 22], кару за вбивство козака [6, с. 26], смертну кару за крадіжку в Січі [6, с. 26], покарання лихварів та крамарів [6, с. 26], а також оповідання про субкультурні козацькі звичаї та розваги, характерні лише для Запорозької Січі, а саме: святкування Різдва та Великодня (козацький ралець) [6, с. 25], кулачні бої [6, с. 25] тощо. Є тут оповідання і про козацькі промисли, і про розгульне життя в Січі, що мало ритуальний характер, і про особливості харчування січовиків [6, с. 24–25].

До міфологічних легенд можна зарахувати легенди про Івана Сірка [6, с. 6], про викрадення запорожцями дітей на Січ [6, с. 9], про павуків-людоджерів [6, с. 29]. Із топонімічних легенд цікавими є наративи про походження назв урочища Семенів Ріг, міст Трахтемирова і Кодака [6, с. 3–4], річки

Білозерка [6, с. 28–33], легенди про острів Хортицю [6, с. 31], Королівський Шлях та Чорний Ліс [6, с. 33], про походження курганів [6, с. 35].

Отже, як бачимо, «История...» С. Мишецького репрезентує оповідальну традицію Запорозжя станом на 30-ті роки XVIII ст. Серед легенд, записаних автором, оригінальними сюжетами відзначаються легенди про походження запорожців, Барабаша, поповнення Запорозького війська.

Слід нагадати, що на той час документальними джерелами з історії Запорозької Січі майже ніхто не оперував, а всі історії писали на зразок західноєвропейських хронік, джерелом яких була Біблія, стародавні хроніки, фольклорні тексти. Так, наприклад, автор «Истории Малой России» Дмитро Бантиш-Каменський зауважує: «Начало козаков, обитавших за Днепровскими порогами, скрывается во мраке неизвестности. Все разыскания ученых о их происхождении основаны были на одних догадках» [2, с. 64].

Тож «История...» С. Мишецького із цього погляду не є винятком. За його версією, перші козаки з'явилися в гирлі річки Буг, де нині урочище Семенів Ріг. Там спершу поселився лицар Семен, аби полювати на диких кіз. Через рік до нього приєдналося ще сто мисливців, а його вибрали отаманом. Тривалий час вони жили на тій річці, шили собі жупани і штани зі шкіри диких кіз, «и тако произошли в великую славу, что славные стали быть стрельцы, и прозвали их козарами» [6, с. 3].

Оригінальним є уявлення і про те, що Запорозьке військо поповнювалося за рахунок дітей, викрадених козаками в Україні: «Козаки запорожские, ѣздя в оную Малороссию, тайно увозят от тамошних жителей дѣтей, и ласкою подговаривают, и до Сѣчи привозят, и своему козацкому искусству обучают» [6, с. 9].

Цей сюжет не зафіксований у пізніші часи. У розповіді Івана Розсолоди, мешканця села Чернишівка Катеринославсько-

го повіту, є лише згадка про те, що козаки «інколи дітей хапали по городах: приманить гостинчиком та й ухопить» [23, с. 499]. Однак схоже, що свого часу (перша половина XVIII ст.) він був дуже популярним, мав різні варіанти. Це підтверджує Михайло Антоновський у своїй праці «О козаках запорожских бывших». Skorиставшись одним зі списків «Истории...», що його опублікував 1760 року професор Гергард Міллер, він повідомляє, що часто козаки, буваючи в Польщі та Україні на ярмарках, заманювали малих хлопців і підмовляли їх вступати в козаки, багатьох приводили із собою в Січ і спочатку привчали до служби, а згодом приймали в число козаків. Якщо ж хто не хотів далі жити в них, то вільно було йому йти, куди і коли хотів [14, с. 358]. Очевидно, ця розповідь більше наближена до реальної дійсності, ніж попередня. Традиція мати й виховувати джуру була характерна для січової старшини. Принаймні це широко висвітлено в народних думках та історичних піснях козацького циклу (досить згадати думу про Хведора Безродного, численні варіанти пісні про Саву Чалого).

Слід зазначити, що цей сюжет був популярний і в літературі XVIII ст. Так, історик Д. Бантиш-Каменський наводить цікавий його варіант, посилаючись на працю Феофана Прокоповича «История Петра Великого» (1773): «Сверх сего похищали они из Малороссии и Польши мальчиков, для образования в своем ремеслѣ и соделанія из них козаков, а иные увозили у сосѣдей жен и дочерей, которых держали поблизости от Сѣчи, пока онѣ не рожали. В подобных случаях одни только сыновья оставались при отцах, дочери же имели одинаковую участь с матерями» [2, с. 245]. Тут неважко помітити перекроєні легенди про амазонок, які нібито чинили те саме з чоловіками.

Мотив про викрадання козаками дівчат поширений і в українських народних баладах. Відомою є балада «Їхали козаки із Дону додому / Підманули Галю, забрали з собою». Оче-

видно, у всіх цих творах відображено уявлення про запорожців тієї частини «поспільства», яка була відсторонена від козацтва, зокрема запорозького.

Мотив про мисливців-козарів також був популярний у XVIII ст., принаймні його використовує Ф. Прокопович, згідно з повідомленням Д. Бантиш-Каменського. Тут уже чітко бачимо момент зародження легенд про характерництво запорожців, таких поширених наприкінці XIX ст.: «Его величеству внушили, что есть, де, такіе люди, что никакова звѣря не пропустят, и гдѣ будут стрѣлять, то тут и попадут, а прозываются они козары» [6, с. 3].

Є окремі сюжети, які перегукуються з легендами, записаними на Запорожжі в кінці XIX ст. Це насамперед легенда про Івана Сірка: «Оной у них изо всѣх славной был кошевой; уже и по смерти онаго по морю мертвого его пять лет, для славы и счастья, запорожцы важивали [возили. – Л. І.], понеже был славен и турки весьма имени его баивались. Когда на войны и с мертвым ѣзживали, то всегда им счастье бывало» [6, с. 6].

На кінець XIX ст. цей сюжет трансформувався в інший: Сірко, помираючи, заповідає козакам носити із собою його праву руку, щоб і далі бути непереможними: «Він як умирав, так дав таку заповідь: “Як я помру, то отберіть у мене правую руку і носіть її сім год: хто буде мою руку носіть сім год, то владітиме нею, усе равно, як я й сам владію; а де случитця вам яка пригода, – де вас нещасна волна спобіжить, чи на воді, то бросайте руку у воду – волна утішиться, чи на землі – не буде вам неякого случаю, а с сіми год уже поховайте в могилу”» [15, с. 484]; «Як Сірко помирав, то сказав: “Одніміте у мене руку, і де у вас буде стичка з неприятеlem, то ви махніть навхрест моею рукою, то і ще помочь буде”» (обидві записав Д. І. Яворницький у с. Капулівка Катеринославського повіту) [15, с. 485]. З рукою Сірка козаки мали бути сім років непереможні: «“Як откапаєте мою руку, то будете сім год воювать так, як і зо мною”. Так

воно і случилось: як прийшлося козакам докрута – откопали вони ту руку і цілих сім год ніхто їх не зміг подужати» (записав Я. Новицький у с. Покровське Катеринославського повіту) [13, с. 253–254]. З рукою Сірка запорожців не могло здолати жодне військо: «Після смерти Сірка запорожців, кажуть, довго боялись ляхи і бусурмени. Бьются, було, козаки і праву руку його поперед війська везуть: де рука, там і удача» (записано там само) [13, с. 252]. Саме Сіркові приписували оповідачі XIX ст. перемогу у війні 1812 року, урятування Москви від Наполеона: «А як буде велика потуга на Россію, то розкопайте мою могилу, одріжте мою руку, то буде вам защита». Так ото як ханцуз найшов на Москву, то руку Сірка взяли і повезли у Москву, а потім привезли і впять закопали на місто» (записав Д. Яворницький у м. Нікополі) [15, с. 485]. «А як буде велика потуга на білого царя, то нехай хоть руку мою откопають та понесуть вперед війська: неприятель сам себе поруба». У дванадцятому году (1812) ханцуз завоював Москву. Стільки наше військо не палило з пушок – нічого не помогло. Тоді один чорноморець і каже: “Стойте, братці: не буде діла, поки не достанемо руки Сірка!..” Поїхали в Капулівку, откопали руку і гайда назад. Як обігли кругом Москви з тією рукою, – так ханцузьке військо і сунуло відтіль. Тоді ханцузи так скоро тікали, що й черевики погубили» (записав Я. Новицький у м. Нікополі) [13, с. 250–251]. Отже, «История...» С. Мишецького переконує, що ці сюжети справді зароджувалися в Січі, у середовищі запорожців і тривалий час функціонували саме на цій території – на місці старої Запорозької Січі.

Доля іншого легендарного сюжету подібна до попереднього. Він варіювався в першій половині XVIII ст., проте наприкінці XIX ст., після зруйнування Січі, був перенесений в інші історичні реалії, набув нового історичного змісту, пов’язаного зі знищенням Запорозжя. Ідеться про те, як запорожці обдурювали турків, щоб пропливти Дніпром повз їхні міста: «У тур-

ков имѣлися по Днѣпру рѣкѣ славные города, Кизикермень и, против оного, Тавань-город, лежащий на острове Днѣпра, и на устьѣ ж острова того был город Ослан, и от того Кизикерменя до Тавань-городка, чрез Днѣпр, бывали цѣпи желѣзные перетянуты, дабы никто из непріятелей ночью пройтить не мог; також и от Ослана чрез Конскую рѣку до Крымской стороны. А посреди оных рѣк ставлены были ворота, и пушки из оных городов были наведены на оные ворота, и когда кто поѣдет, то турки все могут разбить. И оные запорожскіе козаки прохаживали по ночам таким вымыслом: не доѣзжая оных городков, вырубят дерево толстое со всѣм прутьем и вѣдут пред собою, и как будут пріѣзжать ко оным городкам, то вѣдут в рѣчку Космаху ночью, которая идет близ Кизикерменя у Очаковской стороны, и пустят оное дерево к тѣм цѣпям; и как то дерево в цѣпи ударит, то из пушек и пойдет пальба, и как из тѣх пушек выпалят, которые на цѣпи наведены, то оные вдруг и пройдут мимо тѣх городов, а турки хотя по пріѣзжающим из ружья палили, однако их не могли удерживать, а в иные времена тако бывало, что козаки сквозь проѣдут, а турки о том и знать не будут» [6, с. 7].

Цей сюжет має історичну основу – у ньому фольклоризувалася народна пам'ять про морські походи запорожців. Ось що із цього приводу писав Боплан: «Спорядившись ось так, вони спускаються по Борисфену <...>, Їхні човни тримаються так близько один до одного, що майже торкаються веслами. Турки звичайно бувають попереджені про похід і тримають у гирлі Борисфена наготові кілька галер, щоб не дати їм вийти з лиману. Але козаки хитріші, вони виходять темної ночі незадовго перед молодиком і переходяться в очеретах, які тягнуться на 2–4 льє вгору по Борисфену, куди галери заходити не наважуються, бо колись там зазнали лиха. Отож задовольняючись чеканням на них (козаків) у гирлі, татари завжди опиняються перед несподіванкою. А оскільки козаки не

можуть пройти так швидко, щоб їх не помітили (взагалі), то по всій країні здіймається тривога, досягаючи (самого) Константинополя» [3, с. 72].

Можливо, що й Боплан скористався однією з фольклорних версій, бо вже І. Срезневський у «Запорожской старине», у третьому розділі першої частини додає: «Турки не одними галерами, нарочно для сего посылаемыми, – по словам Боплана, – удерживали козаков от выхода в Черное море, но имели на устье Днепра несколько крепостей, снабженных пушками, о чем упоминают многие летописцы. Хитрые казаки для выхода в море избирают ночь самую темную, пред новолунием» [5, с. 114]. Сам І. Срезневський усі ці факти вважав малоімовірними [5, с. 116].

А ось як реалізувався описаний сюжет у легенді «Як запорожці перехитрили Потьомкіна», записаній Я. Новицьким на острові Хортиця 1887 року, тобто через півтораєста років після запису С. Мишецького:

«Як зруйнував Потьомка Січ, запорожці давай смолить байдаки та дуби, давай тікати в Турещину. Довідався Потьомка та й каже:

– Ну, скурві сини, коли ж ви так, так я ж вам ось як...

Звелів він нижче Никиполя натягти канати од берега до берега і поначеплять дзвоники, а на Дніпро понаводить пушки. Думка, бач, була така: як тікатимуть запорожці вночі, – дзвоників не минуть, – тут їм і гак. Ждуть ночі москалі, ждуть і запорожці. Стало вечерить, – запорозький ватажок і каже:

– Рубайте, хлопці, гільчасті дуби та будемо рушати!

Зрубали з півсотні дубів, пустили в Дніпро за водою, а сами посідали на байдаки і поплевли тихенько. Темна була ніч! Опівночі доплевли дуби до канатів, а дзвони зразу: дзелень! дзелень, дзелень!.. Москалі до пушок та з обох боків – бух! бух! бух!.. Як випалили заряди, ватажок і каже:

– Ну, хлопці, тепер за весла та пора і веселої заспівать...

Затягли запорожці веселої і покрили Дніп[р] байдаками. Немало їх і пішло під турка – дванадцять тисяч» [13, с. 285].

Як бачимо, зміст легенди зовсім змінився, і дії запорожців набули іншої мотивації, та все ж-таки основні складові сюжету збереглися: натягування ланцюгів (канатів) упоперек Дніпра; націлення гармат на барикаду; зрубування й пускання на воду гіллястих дерев (дубів), щоб дезорієнтувати сторожу; пальба з гармат по дубах аж поки не вистріляли всіх зарядів; безперешкодне проходження козацьких човнів вниз по Дніпру.

Отже, хоча записи С. Мишецького зроблено без відповідних наукових принципів, російською мовою, вони мають надзвичайну цінність для науки, бо дають можливість простежити динаміку усної традиції Запорожжя за двісті років, функціонування і трансформацію популярних фольклорних сюжетів, тривалість їхнього життя в пам'яті народу.

Цікаво було виявити сюжети, які зникли у фольклорі Півдня України. Так, наприклад, жодного разу не зафіксовано переказу про «водяну війну» – як запорожці знищували турецьке судно: «А для оной водяной войны имѣли у себя оружие огненное, також топоры и цѣпи, и егда увидят турецкое какое нибудь большое судно, то приближась к нему на оных своих лодках, и будут ево рубить топорами, а прочіе стоят с цѣпями, дабы непріятель с своего судна их уязвить не мог; а кто из непріятелей будет обороняться, то тѣми цѣпями бьют до смерти; а как судно подрубят, и воды напустят, и будет оно тонуть, то козаки богатство и артиллерію себѣ забирают, а людей с судном топили, и никакова им пардону не давали, и в полон не брали; а ежели кто будет на тѣх судах из христіян, таких брали в полон» [6, с. 8].

Особливо вирізняються оповідання С. Мишецького, що стосуються запорозьких звичаїв і ритуалів – виборів кошового та козацької старшини, покарання злодіїв та лихварів, розваг та розгульного життя в Січі, кулачних боїв, похорону

кошового та вбивці. Саме цю частину твору найбільше використовували етнографи та історики XVIII ст. – О. Рігельман, Д. Бантиш-Каменський, Г. Міллер, М. Антоновський.

Козацькі ради по виборі старшини та розподілу природних угідь супроводжувалися певними звичаями, своєрідними ритуальними діалогами:

- 1) биття в литаври посеред замку, поблизу церкви, тричі;
- 2) винесення з храму і встановлення посередині корогви (прапора);
- 3) віддання честі старшині політавремим боєм;
- 4) поклони старшини на всі чотири сторони;
- 5) жеребкування на розподіл угідь між куренями і безвідмовне володіння цілий рік тим, що випало по жеребу;
- 6) участь у виборах старшини лише черні (самих упосліджених козаків);
- 7) насильне виведення майбутнього кошового на раду, при якому він повинен усіляко опиратися і відмовлятися;
- 8) ритуальне побиття новообраного і ритуальна лайка: «И ежели он добровольно не пойдет, то его по два человек ведут под руки, а двое или трое сзади пыхают, и в шею толкают, и ругательно бранят: “Иди, скурвый сыну! Нам бо тебе треба; ты наш батько; будь нам паном”» [6, с. 18];
- 9) кошовий має двічі відмовитися від символу влади – палиці – і лише на третій раз прийняти: «Кошевой, по их древнему обыкновению, не принимает палицы в руки два раза, и как в третий раз ему подадут и будут ему говорить, чтоб он был им старшиною, и политаврщику велят бить в политавры честь ему, то он принужден принять, и тогда паки отдают ему честь» [6, с. 18];
- 10) ритуальне сипання землі на голову новообраного кошового козаками-дідами: «Старые козаки землю, ежели же в ту пору случится быть дождю, или какому ненастью, то и грязью его голову мажут» [6, с. 18].

О. Рігельман, скориставшись одним зі списків праці С. Мишецького, наводить деякі подробиці щодо вибору кошового і старшини, а також розподілу угідь, зокрема, ритуальні діалоги кошового з товариством. «Потом скажет кошевой ко всему тут собранию, где и атаманы куренные бывали, сими речьми: “Паны молодцы и товариство! У нас нынче Новый год; треба нам, по древнему нашему звичаю раздел в войске рекам и урочищам учинить”. На что все кричат: “Добре!” По сем метали жребий» [16, с. 722]. «По окончании ж того раздела атаманы, старшие и лучшие козаки отходили по своим местам, а оставались иногда на том сборном месте только пьяные, грубые и простые козаки, которых кошевой, не отходя с своего места, с старшиною принужден спросить их: “Паны молодцы! Чи не будете с сего року, по старым вашим звичаям, инших новых старшин выбирать, а старых скидать, так скажите!” Если козакам оным старшина та угодна, то кричат все, что: “Вы батьки и паны наши добрые. Треба вам над нами пановать!”» [16, с. 722]. Якщо скидали старшину на чорній раді (рада черні), то кошовий, суддя, писар і осавул «становятся, по обычаю, в среди круга и, поклонясь на все стороны, и стоя без шапок, кошевой спросить должен: “Паны молодцы! На що рада у вас собрана?” На то объявляют, ежели кошового скинуть хотят: “Ты, батьку, положи свое кошевьё, ты бо нам неспособен”; или иную какую вину знали, то тем и уличали» [16, с. 724]. За потреби скинути інших старшин казали: «Годи им пановати; они бо негидные дети уже наелись войскового хлеба» [16, с. 724]. Якщо хотіли зразу всіх старшин скинути, то «на вопрос кошового целое войско закричит, например, кошовому: “Покинь, негидный сыне, свое кошевьё!”, судье – свое судейство, писарю писарство, и есаулу свое есаульство. “Уже вы войскового хлеба наелись; кошевьё и панство свое покидайте, скурвы дети; бо вы нам неспособни” – и какое знают винословие, тем уличают» [16, с. 724].

Цікаве оповідання С. Мишецького про покарання злодія. Якщо козак у козака щось украде, то злодія прив'язували до стовпа на площі, де він має стояти три дні, а за велику крадіжку вішали. Суд і смертну кару також вершила чернь – і це було своєрідним ритуалом. Він супроводжувався взаємним пригощанням жертви і вбивці, яке завершувалося неодмінним побиттям засудженого. На сакральність цієї «трапези» вказує й те, що злочинець не мав права відмовлятися від неї. «А другие, напився пьяны, приходя к нему, немилостиво его бьют и всячески его ругают; а иные приходят к нему по обычайным своим пьянствам с горѣлкою и калачами, и поят его, и калачи ему дают, а иные и деньги; и хотя тому пить уже не в охоту, однако ж он принужден пить, понеже пьяницы кричат ему: “Пый, скурвый сыну, злодѣю! Як не будеш пить, то будем скурво-го сына быть!” И как оной напьется, то оные пьяницы скажут: “Дай же мы, брате, трохи тебе побьем”, – и хотя он просит у них милости, токмо оные пьяницы ему говорят: “А за що ж, скурвый сыну, горѣлкою тебе поили? Як тебе поить, то треба и быть!” И часто случается, что чрез сутки онаго злодѣя убьют до смерти» [6, с. 26].

За списком О. Рігельмана, побиття й трапезу вершили всі, хто проходив мимо, насамперед п'яниці – і все це супроводжувалося ритуальною лайкою: «Когда ж кто сделал великое воровство или неоднократно в таком приличался, таковых, обнарудовав, к столбу ж на трое суток поставя, бьют все мимо ходящие, как то каждый, а паче пьяные, подходя к нему, ругают всячески, дают калачей, а иной и деньги, заставляют его пить вина, хотя бы он и не хотел, грозят и принуждают, говоря: “Ешь, скурвый сыне, и пей, злодей! Не будешь пить, будем бить!” Когда ж тот пьет, говорят тогда: “Дай же теперь, пане-брате, трохи тебе побьем!” – и бьют немилостиво поленом или чем попало. Хотя б тот и просил: “Змилуйся, пане-брате!” – точию [зразу. – Л. I.] отвечают: “За

что ж тебе, скурвый сыне, миловать? Когда горелку пил еси, то треба и бити”» [16, с. 730–731].

Цікаво, що картини смертної кари на Січі збереглися і в пам’яті славнозвісного Микити Коржа, колишнього запорожця, а на час запису (20–30-ті роки ХІХ ст.) мешканця села Михайлівка Катеринославського повіту. Його розповідь навів Аполлон Скальковський у статті «Изустные предания о Новороссийском крае»: «Преступника привязывают или приковывают к столбу в Сечи или в паланках [поселеннях. – Л. I.], на площади. Вокруг него ставят разные напитки: водку, мед, вино и брагу, много калачей и тут же несколько связок киев. После сего принуждают осужденного есть и пить. Наконец всякий козак берет кий и, выпив коряк горелки или меду, должен ударить преступника, приговаривая: “От тобі, вражий сину, щоб ти не крав і не розбивав, ми всі за тебе цілим курінем платили!” Таким образом несчастного бьют, пока не убьют до смерти» [18, с. 185].

Ритуальне напування та годування смертника, можливо, було пов’язане з якимись давніми субкультурними звичаями і його метою було полегшити передсмертні муки. Принаймні, описуючи роз’яття Христа, Якого також прирівняли до злочинців, усі євангелісти свідчать, що поруч стояла посудина, повна оцту, змішаного з жовчю – це питво діяло як анестезія (див.: Мф. 27, 48; Мр. 15, 36; Лк. 23, 36; Ін. 19, 29–30).

Карали також лихварів-крамарів, шинкарів, різників, якщо ті завищували ціни на товар. У такому разі кошовий або військова старшина давали дозвіл їх грабувати. Це знову ж таки виконували найбільшні козаки – чернь. Вони розбирали майно лихваря, а якщо було вино, то його розпивали й розливали по вулиці, вибивши дно або розбивши обручі в бочках [6, с. 26].

Як бачимо, головним виконавцем усіх ритуалів була січова голота (чернь), а за свідченням інших очевидців (зокрема

Луки Яценка-Зеленського), і жебраки-каліки. Вони обирали і скидали старшину та кошового, а при невдоволенні могли безкарно вбити чи втопити в Дніпрі своїх обранців [21, с. 249–250]; вони виводили новообраного кошового з куреня, штовхаючи, б'ючи та лаючи його останніми словами, якщо він опирався; вони здійснювали над ним і ритуал посвячення (посипали голову землею, піском, снігом, порохом) і виконували смертну кару. В обов'язки калік та жебраків входило знімати із шибениці тіла повішених злочинців та хоронити їх на вигоні, при цьому міняючись з ними одежею, якщо вона була багата. Це засвідчує той-таки Л. Яценко-Зеленський [22, с. 12].

Найтяжчим злочином січовики вважали вбивство козака. У всіх списках «Истории» повідомляється про те, що вбивцю закопували живцем разом із жертвою: «Убийцу живаго кладут под гроб убиеннаго и обоих землею засыпают» [6, с. 26; 2, с. 248; 14, с. 365]. За списком Г. Міллера, яким скористалися спочатку Михайло Антоновський, а згодом Дмитро Бантиш-Каменський, «сперва бросали убийцу в могилу, потом ставили на него гроб с мертвым телом и тогда могилу загребали землею. Редко случалось, что такого не закапывали, и только в том случае, когда убийцу весь народ весьма любил за прежние его добрые поступки» [14, с. 365]. Тоді вбивця міг врятуватися, але таке траплялося дуже рідко [2, с. 248].

С. Мишецький зафіксував у Січі ще один унікальний звичай – «ралець», який звершувався на Різдво й на Великдень. Слово «ралець» в староукраїнській мові означало «подарунок, принесення або поздоровлення, візит». («Цехові братчики понесли цехмістрові на ралець пляшку горілки та ковбасу»). «Ходити на ралець» означало йти з поздоровленням та подарунком [20, с. 4]. Складно тепер з'ясувати етимологію цього слова. Сам звичай, можливо, був справді пов'язаний із субкультурою церковних братств та ремісничих цехів. Адже й на Запорозжі у XVIII ст. на ралець до кошового та до всіх

старшин окремо в дні свят приходили саме січові ремісники, кожна група майстрів окремо: «Сберутся базарные купецкіе и мастеровые люди порознь, яко шинкари особливо [окремо. – Л. I.], купцы особливо, и мастеровые люди особливо же, и покупают лисиц пары по двѣ, или по три, и накупят больших калачей, и с тѣми идут до кошевого с поклоном, которое у них называется ралець. Тут то кошевой повинен их поить вареною и холодною горѣлкою також и медом, пока они хотят» [6, с. 23]. У наступні дні йдуть до судді, писаря, осавула та до інших старшин з такими самими подарунками, і вони їх так само мають пригощати. А кошовий змушений не лише цих, а й усе військо, яке є в Січі, пригостити, а отаманів курінних та інших старшин закликає до себе в курінь і пригощає, так що старшина гуляє весь тиждень, а поміж застіллям буває з гармат пальба [6, с. 23].

За списком О. Рігельмана уточнюється, що кошовий не тільки пригощав старшин, а згодом і бував у них [16, с. 728].

М. Антоновський, скориставшись опублікованими 1760 року істориком Р. Міллером уривками праці С. Мишецького, повідомляє, що на ралець кожна група приносила по дві чи три пари лисиць та по кілька великих лосиних шкур [14, с. 369], а також про те, що не тільки кошовий, але й уся старшина у свою чергу пригощала всіх козаків – для того, щоб і на другий рік вибрали їх [14, с. 369].

У всіх списках майже однаково розповідається про те, як запорожці, багаті й бідні, прогулювали в Січі свої маєтки. Роздобувши щось у поході, вони «дувалили», тобто ділили в Січі здобич, а тоді весело святкували перемогу й гуляли багато днів, поки не прогайнують усе до нитки: «Многие дни гуляют, пьют, ходят по улицам, кричат, объявляя свою храбрость, и за ними носят в ведрах и котлах вареное с медом и холодное хлѣбное вино, а по их названію горѣлку, пиво и мед, и при том за ними ходят преогромная музыка и школьники с пеніем» [6, с. 24].

І гуляння ці, і пригощання кожного зустрічного мали ритуальний характер. Указівкою на те є обов'язковість трапези (як і злодій на стовпі, ніхто не мав права відмовитися від неї): «И ежели кто с ними встрѣтится, то всѣх подчивают и просят на горѣлку, и на прочее питіе; а ежели кто не будет пить, то бранят ругательно, хотя его и не знают, какой бы он человек ни был, однако подчивают» [6, с. 24].

Як це все пояснити? Укотре аналізуючи матеріали, записані С. Мишецьким, ми дедалі більше переконуємось, що пияцтво на Січі входило в систему ритуалів, пов'язаних зі смертю.

Сповнене небезпек життя запорожця, як і будь-якого воїна – це повсякденне очікування смерті. Звідси – байдужість до багатства, прагнення зазнати розкоші на один день, жити так, наче цей день – останній. Тож прогулювання всього, здобутого в поході, а заодно й придбаного раніше, було немовби звільненням від тягаря, який все одно не понесеш на той світ – тобто однією з форм прощання із життям: «И в таком своем веселіи и гуляніи чрез многіе дни, удивленія достойно, как они прогуливают великую сумму денег, и не токмо что полученную добычь, но и старое что имѣют в забытом своем пьянстве пропивают, и входят от того в великіе долги, платя как за напитки, так и музыкантам и пѣвчим» [6, с. 24].

Отже, щодня козак сам по собі немов справляв тризну. На ритуальний характер указує і ходіння по всіх вулицях Січі, і викрикування (оголошення) своїх подвигів, і пісенний та музичний супровід цієї процесії, і груба лайка у відповідь на відмову від горілки чи меду, і примусове пригощання. Усе це подібне до календарних та похоронних обрядів, у яких мали брати участь усі члени спільноти і за неучасть у яких зазнавали суворого покарання. Тому й учасники тризни (у даному разі – зустрічні, подорожні козаки) мали смиренно терпіти всі приниження та лайку: «Поили каждого, кто с ними ни встречался; если ж кто из встретившихся по просьбе того пить бы

не стал, бранили за то ругательно, хотя бы и незнакомого, и какого б тот достоинства ни был, что все сносить и извинить оным должно было» [16, с. 729].

Звичай змушував навіть багатих козаків – купців, різників, крамарів, шинкарів прогулювати свої маєтки, через те вони не мали жодного прибутку зі своїх ремесел та промислів: «Шинкари, крамари и прочие мастеровые люди такой обычай имѣют. Покупают товары и паки продают чрез необычайную дорожную цену, и от того великую прибыль получают, только оною прибылью угосподствовать одни не могут, но присуждены между своим товариществом и прочими козаками весь оной свой барыш прогуливать» [6, с. 25].

За свідченням С. Мишецького, цей звичай поширювався також на тих козаків, які жили по зимівниках – усі свої роздобутки з мисливства чи рибальства вони спродували, а гроші пропивали й прогулювали з товариством. Цікаві подробиці наводять О. Рігельман та М. Антоновський. Перший писав: «Те, кои живали по зимовьям своим, распродавши, яко то рыбу, пушной товар, то есть волки, лисицы, дикие кошки и прочего зверя, по приезде в Сечь или в других городах прогуливали и пропивали без остатку все свои добычи» [16, с. 729]. М. Антоновський додає, що деякі козаки, що здобували велике багатство в поході, з усім цим вирушали до себе на батьківщину, щоб там похвастатися своїми подвигами й багатством, і тоді вже не в Січі, а зі своїми родичами, знайомими, земляками так само все пропивали й верталися в Січ пішки та в драгій, старій одежі й хизувалися цим як найбільшим подвигом. Це вважалося за особливе лицарство [14, с. 370].

Цікавими є спогади дочки уманського коменданта пані Крейс, які цитує А. Скальковський у праці «Наезды гайдамак на Западную Украину»: «Г[оспо]жа Крейс в записках своих упоминает, что все время (1758–1768) на уманских ярмарках много было запорожцев. Они приезжали, – говорит она, – с

лошадьми, рибою и солью, и много зарабатывали, но добытые деньги скоро издержали на пиршества, музыку, бандуристов и на напитки» [19, с. 39–40].

Про гуляння в Січі свідчать і запорожець Корж, і архімандрит Леонтій (Лука Яценко-Зеленський). Останній багато приділяв уваги веселій поведінці запорожців, «приснопразднующих с гусями и пѣніем, с скрипками и цимбалами, а часто и с тимпаном, сиречь с барабаном, ночью и днем піющих без мѣры горячее и нехолодное, т. е. с патокой, с перцом и имбиром вареное вино, мускат и мусулез» [22, с. 32]. Щоправда, він (як чернець) убачав у цьому подвиг юродства.

Ритуальний характер мали й кулачні бої, про які повідомляється в різних списках «Истории...». Вони відбувалися по неділях та у свята. На це вказує повідомлення О. Рігельмана про те, що коли внаслідок цього траплялася бійка або «смертоубийство», то «за оное взыскания не было» [16, с. 729]. «В воскресные дни и в праздники Господские к вечеру производят между себя прежестоккой многолюдственной кулачной бой, раздѣляясь куренями, яко вышними и нижними, и от онаго кулачнаго бою происходят у них великия драки и бывают смертельныя убійства» [6, с. 25].

Ритуальною була стрілянина з гармат та рушниць. Стріляли один раз на скликання ради, а ось під час гулянь на Різдво та Великдень – безперервно. Стріляли, коли віддавали честь новообраному кошовому й коли хоронили кошового. («На погребеніи выпалят из пушки один раз. А из мелкаго ружья болѣе будут палить, нежели по другим, простым козакам») [6, с. 20]. Пальбою з гармат зустрічали та проводжали почесних гостей, послів та ін.

Д. Бантиш-Каменський, користуючись одним зі списків праці С. Мишецького, повідомляє про музично-пісенну традицію Запорозької Січі: «Странно, что сей дикій и свирѣпый народ, в ущелинах и порогах жившій, любил также невинныя

увеселенія. Запорожец играл на бандурѣ, припѣвая пѣсни; но пѣсни сіи уподоблялись жестокому его нраву. Вмѣсто любви и семейственного счастья он воспѣвал знаменитые убійства и разбои, предками его или им самим учиненные» [2, с. 245].

Опис низу Дніпра від Самари аж до Очакова і Кінбурга, з усіма його притоками, порогами, давніми та новими городищами і фортецями є чи не найціннішою частиною праці С. Мишецького. Так, із кримського боку описано 23 притоки Дніпра, з Очаківського – ще 30, названо 12 порогів (усі, крім Стрільчого, як у Боплана), описано стародавні городища, острів Хортицю, урочища Чорний Ліс та Ліс Круглик, балки, байраки та дрібні річки (усього 33 топоніми). Крім історичної географії, С. Мишецький подає описи риб, птахів та диких звірів, яких виловлювали запорожці в Дніпрі та яких полювали по байраках. Порівняно з Лясотою та Бопланом, це значно докладніший топографічний опис Запорожжя. Важливо й те, що С. Мишецький уперше в історичній науці XVI–XVII ст. називає імена інформаторів, від яких він записав фольклорні та усноісторичні наративи. Це були старожили краю, запорозькі козаки, які добре знали його минуле, зокрема представники січової старшини. «По объявленію запорожских старожиллов, пана Максима Колниболовскаго да Алексѣя Вербицкаго, в Черном Лѣсѣ прежде сего Запорожское войско владѣло ли Черным Лѣсом или нѣт, о том не знают; а была в прежних годах от кошевого атамана Серка в оном лѣсу пасика, а тому назад лѣт около осмидесять» [6, с. 33].

Щоправда, маємо переважно записи уніфікованих, узагальнених розповідей, автором яких можна вважати колективного оповідача. «Сказывают, в то время [в часи Сагайдачного. – Л. І.] оной Хортиц не был остров, но соединенная степь, а уже потом от сильных вешних вод в низких мѣстах сильною водою пробило и учинило Хортицким островом» [6, с. 31].

Здійснивши топографічний опис козацьких володінь, С. Мишецький не просто зафіксував понад сотню народних

топонімів, а й записав деякі легенди про їхнє походження. Наприклад, про річку Білозерку, яку згадує ще Лясота («Білозерка – річечка, яка тече з татарських степів, і там, де впадає в Дніпро, утворює озеро, а поруч також городище і кріпосний вал великого старого міста») [21, с. 263], С. Мишецький зафіксував таку легенду: «На оной рѣкѣ Бѣлозеркѣ был славной старинной город, именуемой Бѣлозерка ж, которой был построен от древняго нѣмецкаго народа франков, которые в то время тут жили, а потом оной народ вышел в нѣмецкую землю, а по них тамо имѣлася в том городѣ владѣтельница, прозываемая Бѣлозерская, и имѣла тута малое владеніе. А как татарской хан, Мамай, шел на Россію с войною, то оная владѣтельница от страху Мамаева оставила тот свой город и поселилась в низу Днѣпра на очаковской сторонѣ <...>, а Мамай, пришед, оной город раззорил» [6, с. 28]. Цей переказ знайшов нове вирішення в легенді, що її зафіксував Олександр Афанасьєв-Чужбинський на початку 60-х років XIX ст. Щоправда, у її сюжеті Білозерка – красуня-князівна, яку покохав цар Мамай і, не діждавшись взаємності, вирішив відвоювати її разом з містом. Князівна обдурює Мамаю й таємно втікає [1, с. 359].

Поряд з річкою Білозеркою була велика дорога, що називалася Королівським Шляхом. Ця назва походить від того, що цією дорогою «в старые времена король польский шел с армією своею и при Днепрѣ имѣл баталію с турками и татарами» [6, с. 33]. С. Мишецький зафіксував також цікавий переказ про походження степових курганів: «Насыпались большіе курганы для памяти знатных людей, как прежде всегда обычай бывал, ктобы гдѣ ни умер и гдѣ б ни был похоронен, а в степи курган большой всегда по знатным насыплют, как и нынѣ у турков, и татар, и у запорожских козаков, и у поляков во обычай имѣется; а прочіе курганы насыпаны для урочищ, по которым курганам в нѣкоторых мѣстах прозываются урочища. Так же, когда по оным степям в древніе годы бывало

жилъе, то и границу высыпали курганами» [6, с. 35]. Ще одна топонімічна легенда про стародавні татарські городища поблизу річки Кінські Води традиційно для цього жанру має й міфологічний елемент, яким сучасники С. Мишецького пояснюють, чому татари залишили свої міста: «Тут в древнія времена імѣлся татарской великой город, а как именовался, то неизвѣстно, которой от самих татар разорен затѣм, что во оном городѣ пауки, а по турецкому званію мармуки или тарантулы людей поѣдали; кого оные ни укусят, тот уже и не будет жив. А от онаго города в пяти верстах імѣлся у них другой город, а о имени его такожде неизвѣстно, только и во оном городѣ такие же пауки людей поѣдали; того ради и тот у них оставлен» [6, с. 29].

Отже, хоч оповідання запорожців записані С. Мишецьким літературною мовою XVIII ст., вони мають непересічне значення для історії української фольклористики, бо певною мірою відображають усну традицію запорозьких козаків усередині Січі, народну топоніміку цього краю, переконливо доводять, що саме запорозькі козаки освоювали ці землі не тільки економічно, але й культурологічно; були творцями не лише топонімів-гідронімів, оронімів, а й історичних, топонімічних, міфологічних легенд і переказів та усних оповідань, тобто родоначальниками усної традиції Півдня України.

Праця С. Мишецького, як уже зазначалося, до середини XIX ст. поширювалася в рукописних списках. Лише 1847 року О. Бодяньський опублікував її в часопису «Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете» (№ 6), а згодом і окремою відбиткою з власною передмовою. Ця публікація була здійснена за трьома відомими О. Бодяньському списками XVIII ст. Два рукописи під назвою «Описание о козаках» було знайдено серед паперів Г. Міллера. Третій список О. Бодяньському передав російський фольклорист та етнограф І. Сахаров. У 1852 році «Историю...»

С. Мишецького опублікували в Одесі за рукописом із зібрання Воронцових. Відомі також інші списки, один з яких потрапив до Д. Бантиш-Каменського, котрий використав його для написання «Истории Малой России» (1822)» [11, с. 36]. Це – «История о козаках запорожских: как оные издревле звались, откуда свое происхождение имеют и в каком состоянии находятся, сочиненная от инженерной команды. Подарок со-сницкого подкомория М. Ф. Ставицкого». Д. Бантиш-Каменський скористався й двома рукописами Гергарда Міллера: «Рассуждение о запорожцах» та «О малороссийском народе и о запорожцах», створених в 1775 році, на що вказує в розділі «Источники Малороссийской истории» [2, с. IV]. Відомо також, що Г. Міллер присвятив цій темі дві статті, опубліковані 1760 року в Петербурзі в журналі «Сочинения и переводы к пользе и увеселению служащим». Тут ішлося про звичаї, вірування та обряди запорожців, гіпотези про їхнє походження [4, с. 99, 101]. Проте, як зазначає В. Кравченко, значний за обсягом і достовірний матеріал про топографію та історію Запорозької Січі, побут, звичаї та релігійне життя її мешканців Г. Міллер запозичив з рукописної праці С. Мишецького, про яку згадав у примітці, не називаючи імені автора [9, с. 375].

Другим після Г. Міллера працею С. Мишецького скористався О. Рігельман в «Летописном повествовании о Малой России, о ее народе и козаках вообще». Про це він сам зауважує в примітці до глави 31 частини III книги: «Сие повествование списано с сочинения, бывшего от 1736-го по 1740 год, в Сече, для построения тогда к оной крепостного укрепления, инженер-подпоручика, князя Семена Иванова сына Мышецкого, который по сказаниям тогдашнего кошевого атамана и прочих старейших козаков, ему рассказывавших, сию повесть составил, будучи еще в Сечи» [16, с. 639]. Отже, О. Рігельман перший оголосив ім'я автора «Истории...», яке було невідоме навіть її першому видавцеві О. Бодянському, про що зазначено

в примітці до цього ж розділу самим О. Бодянським: «Итак, вот кто творец этого, в высшей степени замечательного сочинения, напечатанного нами в “Чтениях Общества”, в № 6 (заседание 23 января) под именем “История о козаках запорожских” и пр. В предисловии к ней мы, основываясь на сходстве текста ее с помещенным у Ригельмана по 1-му списку этого летописного повествования о Малой России (см. предисловие) и не имея еще в руках второго, полнейшего списка, с коего печатается оно ныне, приписали сочинение князя Мышецкого самому Ригельману, не скрывая однакоже, что “нам хотелось бы иметь более непреложных доводов в этом деле” (стр. VI) и что “со временем, быть может, откроется и само имя сочинителя этого описания или истории”. Теперь тот самый, кому мы, по некоторым благовидным причинам, приписывали честь сочинения, объявляет нам настоящего виновника этого, превосходного в своем роде и весе, творения. О. Бодянский» [16, с. 639].

Підстави для такої помилки в О. Бодянського були. Адже О. Рігельман майже повністю помістив текст С. Мишецького, розподіливши його між двома частинами своєї праці: у частині II це розділ 31 «О бытности, от времени измены запорожцев, в крымском владении по принятии по прошению их по прежнему в подданство российское», а в частині II – розділ 37 «Продолжение, касающееся до сего летописного повествования, как то: особое описание о бывших запорожских козаках, жительстве, поведении и обычаях их». Щоправда, були тут деякі текстологічні відмінності. І невідомо, чи це розбіжності двох різних списків, чи ці доповнення зробив сам О. Рігельман. Адже, як відомо, цілих два роки (1741–1743), майже одночасно із С. Мишецьким, О. Рігельман перебував у службових справах на Запорозжжі, де проводив топографічні інженерно-технічні та фортифікаційні роботи. Він пройшов степами від гирла Синюхи аж до Дніпра, Міуса й Азова, постійно перебуваючи в середовищі запорожців,

ознайомився з історією, побутом, звичаями та усними переказами січовиків [17, с. 6; 10, с. 505–506].

У зв'язку із цим не тільки О. Бодянський, а й більшість істориків та етнографів навіть у ХХ ст. вважали О. Рігельмана автором етнографічного опису запорозьких козаків. Так, наприклад Володимир Горленко в «Історії української етнографії» зазначає, що поряд із літописними історичними свідченнями він (Рігельман) навів чимало матеріалів з культури й побуту того часу, для чого «використав власні спостереження над життям і звичаями українського народу, а також народознавчі описи своїх сучасників» [4, с. 128]. В. Горленко вважав О. Рігельмана автором запису етнографічних матеріалів про запорожців: «Окремі відомості (наприклад, указівка на кулачні бої як розвагу на Запоріжжі) були оригінальними і належали, слід зазначити, до особистих спостережень О. Рігельмана» [4, с. 129]. Вищенаведені текстологічні порівняння спростовують цю думку вченого.

О. Бодянський зауважує, що праця О. Рігельмана була написана 1778 року, а пізніше доповнена й перероблена, тож остаточно завершена в 1783–1786 роках. Цей остаточний варіант (другий список, про який йшлося вище) 1847 року син О. Рігельмана Аркадій передав О. Бодянському, котрий того ж року опублікував його спочатку в «Чтениях Императорского общества истории и древностей российских при Московском университете» (№ 5–9 за 1847), а згодом окремим відбитком (Москва, 1847). У публікації О. Бодянський зберіг стиль і орфографію автора, за винятком «очевидных промахов переписчика и некоторых сокращений и странностей правописания, ни на чем не основанных» [12, с. 3].

Наступним, хто використав записи Семена Мишецького, став автор першого монографічного опису українців [4, с. 115] публіцист і учений Михайло Антоновський. Опис був надрукований 1799 року як четверта частина зведеної праці І. Георгі з

етнографії народів Росії «Описание всех в Российском государстве обитающих народов...». Ця частина була написана спеціально для другого російського видання праці [4, с. 115]. Нас цікавить розділ «О козаках запорожских бывших» [14, с. 347–377]. В. Горленко вважав працю М. Антоновського також оригінальною: «Значне місце вчений відводить характеристиці життя запорізьких козаків. Порушивши питання походження запорозького козацтва, його військових подвигів, він зупинив також свою увагу на господарстві й заняттях запорожців, їхньому побуті, їжі, одязі, звичаях і обрядах, звичаєвому праві. Особливо докладно описується звичай збирання «козацького круга» [4, с. 116–117]. Однак сучасні історики (зокрема В. Кравченко) доводять, що праця М. Антоновського має переважно компілятивний характер: «Більшість фактичного матеріалу автор запозичив із праць І. Болтіна, а також відповідних статей “Нового полного географического словаря” Л. Максимовича» [7, с. 17]. А оскільки І. Болтін в історії козацтва орієнтувався переважно на праці Г. Міллера [8, с. 52], то зрозуміло, що першоджерелом знову є «История...» С. Мишецького. Це дуже добре простежується в розділі «О козаках запорожских бывших» і доведено нами вище. Лише окремі відомості не пов'язані з рукописом С. Мишецького. Серед них – історія заснування та порядок забудови Запорозької Січі, етимологія назви «курінь» (хата, де димлять дрова або палиться піч), архітектурні особливості козацького житла, життя на Січі та по хуторах (зимівниках). Подаючи відомості про козацьку раду (переважно за С. Мишецьким), М. Антоновський, приміром, уточнює, що угіддя щороку ділили шляхом жеребкування, аби уникнути сварок та заздрості між куренями, бо не всі вони були однаково багаті, тож кожен курінь володів тим чи іншим угіддям тільки рік. Описуючи кару за злочинство в Січі, додає, що за звичаєвим правом у козака-запорожця вкрасти навіть голку було вже великим злочином [14, с. 366]. Цікавою є і така інформація: якщо курінь з

куреном сварився, то все вирішувалося кулачним боєм, а право сильного було «непорушним». Однак коли з'являвся спільний ворог, то сварка припинялася тієї ж миті, і воювали з ним усі одностайно [14, с. 366–367]. Це лише поодинокі розбіжності, решта інформації – про життя в куренях простих козаків і старшини, про вибори кошового отамана і взаємини з ним, про козацькі ради, про покарання злочинців, про духовенство і релігійність козаків, про торгівлю, ремесла, харчування, промисли, податки (ралець), гультьяйство, ставлення до лихварів – переважно запозичено через інших авторів у С. Мишецького.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Афанасьев-Чужбинский А. С.* Поездка в Южную Россию. Ч. 1. Очерки Днепра / А. С. Афанасьев-Чужбинский. – Санкт-Петербург, 1861. – 465 с.

2. *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства / Д. Н. Бантыш-Каменский ; авт. передм. О. І. Гуржій. – Київ : Час, 1993. – 656 с.

3. *Боплан Г. Л.* Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Гійом Левассер де Боплан. – Київ : Наукова думка ; Кембрідж (Мас) : Укр. наук. інститут, 1990. – 256 с.

4. *Горленко В. Ф., Кирчів Р. Ф.* Історія української етнографії / Володимир Горленко, Роман Кирчів. – Київ : ПоліграфКонсалтинг, 2005. – 400 с.

5. Запорожская старина : в 2 ч. / издание И. Срезневского. – Харьков : В университетской типографии, 1834. – Ч. 1. – Кн. 3. – 168 с.

6. История о козаках запорожских, как из древних лет зачинались, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии сейчас пребывают. – Москва : В университетской типографии, 1847. – 36 с.

7. *Кравченко В. В.* Антоновський Михайло Іванович / В. В. Кравченко // Українське козацтво : мала енциклопедія / кер. авт. колект. Ф. Г. Турченко ; відп. ред. С. Р. Лях. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – Київ : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2006. – С. 17.

8. *Кравченко В. В.* Болтін Іван Микитович / В. В. Кравченко // Українське козацтво : мала енциклопедія / кер. авт. колект. Ф. Г. Турченко; відп. ред. С. Р. Лях. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – Київ : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2006. – С. 52.

9. *Кравченко В. В.* Міллер Гергард Фрідріх / В. В. Кравченко // Українське козацтво : мала енциклопедія / кер. авт. колект. Ф. Г. Турченко ; відп. ред. С. Р. Лях. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – Київ : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2006. – С. 375.

10. *Кравченко В. В.* Рігельман Олександр Іванович / В. В. Кравченко // Українське козацтво : мала енциклопедія / кер. авт. колект. Ф. Г. Турченко ; відп. ред. С. Р. Лях. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – Київ : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2006. – С. 505–506.

11. *Ленченко В. О.* С. І. Мишецький – автор «Історії козаків запорозьких» / В. О. Ленченко // Український історичний журнал. – 1989. – № 11. – С. 36–39.

12. Летописное повествование о Малой России, и ее народе, и козаках вообще, отколь и из какого народа оне происхождение свое имеют, и по каким случаям оне ныне при своих местах обитают, как то черкасские или малороссийские и запорожские, а от них уже донские, а от сих яицкие, что ныне уральские, гребенские, сибирские, волгские, терские, некрасовские и проч. козаки, как равно и слободские полки. Собрано и составлено чрез труды Инженер-генерал-майора и Кавалера Александра Ригельмана 1783–86 года. – Москва : В университетской типографии, 1847.

13. *Новицький Я. П.* Твори : в 5 т. Т. 2 / Яків Новицький / упоряд. Л. Іваннікова. – Запоріжжя : АА Тандем, 2007. – 510 с.

14. Описание всех обитающих в Российском государстве народов и их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, вероисповеданий и прочих достопамятностей. Часть четвертая. О народах монгольских, об армянах, грузинах, индийцах, немцах, поляках и о владычествующих россиянах с описанием всех именованый козаков, также история о Малой России и купно о Курляндии и Литве. Иждевением книгопродавца Ивана Глазунова с позволения С.-Петербургской цензуры. – В Санкт-Петербурге, при Императорской академии наук, 1799 года. – 388 с.

15. Предания о кошевом атамане Иване Сирке, записанные в поездку по Запорожью летом 1896 года // *Яворницький Д. І.* Історія Запорозьких козаків : у 3 т. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Текст укр. та рос. мовами. – Київ : Наукова думка, 1990–1991. – Т. 3. – («Пам'ятки історичної думки України»). – С. 484–485.

16. *Рігельман О. І.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / О. І. Рігельман / вст. ст., упоряд. та прим. П. М. Саса, В. О. Щербака. – Київ : Либідь, 1994. – 768 с.

17. *Сас П. М., Щербак В. О.* Історія України у висвітленні О. І. Рігельмана // *Рігельман О. І.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і ко-

заків узагалі / вст. ст., упоряд. та прим. П. М. Саса, В. О. Щербака. – Київ : Либідь, 1994. – С. 5–31.

18. *Скальковский А. А.* Изустные предания о Новороссийском крае / А. А. Скальковский // Журнал Министерства народного просвещения. – 1839. – Кн. 2. – С. 171–202.

19. [*Скальковский А. А.*] Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии. 1735–1768 / сочинение А. Скальковского. – Одесса : В городской типографии, 1845. – 230 с.

20. Словарь української мови : у 4 т. Т. 4. Р–Я / упоряд. з додатком власного матеріалу Б. Грінченко ; НАН України, Ін-т української мови. – Київ : Наукова думка, 1997. – 563+XXXIV с.

21. Щоденник Еріха Лясоти із Стеблева / Л. В. Пашина – переклад ; Г. І. Галайда – редагування перекладу, підготовка до друку, примітки ; А. Л. Сокульський – загальне редагування // Запорізька старовина. – Київ ; Запоріжжя, 2003. – С. 222–277.

22. *Эварницкий Д. И.* Две поездки в Запорожскую Сечь Яценка-Зеленского, монаха Полтавского монастыря, в 1750–1751 г. / Д. И. Эварницкий. – Екатеринослав, 1915. – 104 с.

23. *Эварницкий Д. И.* Очерки по истории запорожских козаков и Новороссийского края / Д. И. Эварницкий. – Санкт-Петербург, 1889. – II+195 с.

SUMMARY

This paper, for the first time in the history of Ukrainian folkloristics, takes as a subject of philological and textual studies the unique monument of the early to mid-XVIIIth century. The authoress shreds light on the history of its creation and publication, compares the different handwritten copies, and concentrates her attention on the folkloric and ethnographic materials collected by S. Myshetskyi. It is ascertained, in particular, that he has recorded a great deal of historical, toponymical and mythological legends, beliefs and conceptions of Zaporizhzhia Cossacks, as well as the rites and ritual dialogues and formulae, which accompanied the elections of a commander (*koshovyi*) and council of officers (*starshyna*) of a Cossack camp, as well as capital punishment and other events. It is indisputable that these are not the folkloric narratives as they are meant today, they are related in Russian. But the worth of the S. Myshetskyi records is that they reveal the Zaporizhzhia oral tradition from the inside. Since his informants were the representatives of Cossack council of officers and old inhabitants of the region.

Among the historical legends, of interest are exciting legends on origin of Cossacks, heroes of Zaporizhzhia, quick wits and stratagem of Cossacks while sailing and sea-fighting; about funeral of a commander of a Cossack camp, on death penalty in the Sich, punishment for murder and larceny; about Cossack subcultural customs, fisticuffs in particular. The authoress considers all these narratives as belonging to folklore since S. Myshetskyi collected the information not from the written but the verbal sources. All the more, the behaviour of Cossacks in the Sich (hard drinking, musical wassails) had, in many respects, the ritual character.

The History by S. Myshetskyi represents the Zaporizhzhia narrative tradition as of the 1730s. The data on the origin of Cossacks are completely folkloric. These narrations are mythological rather than historical. The plot about the boys' kidnapping by Cossacks was very popular, as well as on hunters of preternatural strength, about Ivan Sirko. The paper retraces the evolution of various folkloric themes recorded by S. Myshetskyi by dint of comparing them with the records made by the XIXth-century folklore students. One of these themes is the plot about Ivan Sirko, who even upon his death helped the Cossacks to be invincible. Thus, the latter was attained, in the XVIIIth-century legends, by conveyance of the dead Sirko by sea, whereas in the late XIXth century, it was already sufficient to carry the Sirko's arm at the head of an army. In this way observed is the process of mythologizing the real historical characters.

Another story – about the quick wits of Zaporizhzhia Cossacks, on the stratagems to which they resorted in order to put to the high seas, – was also recorded by the students of folklore in different periods. The historical background of a theme and the motivations of characters changed, yet the main components of a theme have remained. It follows from this that all these legends were created by Cossacks and their descendants and functioned on this territory for a long time.

Therefore, *The History* by S. Myshetskyi is exceptionally valuable for the folklore studies, because it permits retracing the dynamics of oral tradition throughout 200 years, as well as the functioning and transformation of the folkloric plots popular in the region, and the duration of their living in the people's memory.

Keywords: history of Ukrainian folkloristics, study of folklore on the South of Ukraine, Zaporizhzhia oral tradition, dynamics of folklore functioning.